

**Брич В. Я., Тернопільська академія
народного господарства, докторант**

Методологічні підходи до визначення потреб як індикатора життєвого рівня населення

Країна, яка вибирає шлях незалежності і здійснює перехід від тоталітарного до відкритого суспільства, стикається з важкими та болючими економічними проблемами.

Відкрите суспільство несумісне з системою централізованого планування і тотального контролю, які ще в роки так званого “застою” довели свою неефективність і навіть шкідливість. Німецький соціал-демократ О.Лафонтен писав: ”Не тільки прагнення капіталізму до одержання максимального прибутку і накопичення, показане вже Марксом, але і прагнення соціалізму до розвитку всіх продуктивних сил з надією забезпечити добробут усіх на основі промислового зросту продемонстрували свій характер як факторів, що загрожують існуванню людського роду” [3].

Свідченням небезпечних тенденцій став тоді ринок: спостерігалось зростання валової продукції, проте товари були низької якості, а тому виявилися не конкурентноздатними на світовому ринку і не породжували особливого ажіотажу на внутрішньому, хоч за умови відсутності вибору і такий товар часом знаходив свого покупця.

В період застою особливо яскраво виявилася незрілість суспільних відносин, які проявилися в нерозвиненості форм суспільної власності, в ігноруванні економічних методів управління виробництвом, падінні престижу праці як соціальної цінності. Частка важкої некваліфікованої праці зменшувалася повільно, система стимулювання була недосконалою і не могла щось суттєво змінити в загальнодержавній політиці зрівнялівки.

Криза соціалістичного способу виробництва була підтверджена гострим протиріччям між попитом і пропозицією. Диспропорція між доходом та товарообігом і обсягом послуг зростала: у значної частини населення накопичувалися вагомні суми грошей, які за умови товарного дефіциту

“осідали” в ощадбанках. Виробництво функціонувало заради виробництва, людина служила виробництву, продукуючи товар, яким згодом нехтувала. Таким чином, виявилось, що саме товар як об’єкт інтересу та процес його реалізації чи не найточніше здатні відобразити результативність економічних реформ у країні. Життєвий рівень населення практично не відбивав трудового вкладу індивіда, а був підведений під певну середньостатистичну величину. Потреби, за винятком партійної номенклатури, були зведені до певних рамок.

Потреби – біологічні, особистісні, соціальні тощо є рушійними силами, що сприяють виробничо-економічній діяльності. Вони визначаються як способом і рівнем життя, так і його якістю – становищем населення та його задоволеністю умовами життя.

Спосіб життя як соціально-економічна категорія охоплює різні сторони повсякденного життя людини:

- Побут, спосіб проведення дозвілля;
- Праця, трудова діяльність;
- Форми задоволення потреб;
- Участь в політичному та суспільному житті країни;
- Спілкування і поведінка.

Поняття “спосіб життя” здебільшого трактують як типові норми поведінки людини, які стали звичкою, спосіб діяльності в праці та побуті, виробництві та споживанні як матеріальних, так і духовних цінностей [1,с.111]. Спосіб життя тісно пов’язаний з культурою, власне він існує там, де є культура. Компоненти способу життя: житлові умови, розмір зарплати, рівень освіти, стан здоров’я, умови праці тощо. У процесі дослідження здебільшого виділяють такі види способу життя: індивідуальний, груповий та суспільний.

Зрозуміло, що на спосіб життя мають вирішальний вплив суспільні економічні відносини, та в той же час спосіб життя активно впливає на економічні й політичні процеси в державі. Спосіб життя характеризується

такими поняттями, як рівень життя, стиль життя, бюджет часу, якість життя, концепція життя тощо.

Хочемо зазначити наступне: хоч категорії способу життя і рівня життя взаємопов'язані, проте вони не є тотожними, оскільки рівень життя є тільки однією з умов формування способу життя. Основними його показниками є:

- Розмір та форма доходів;
- Структура споживання;
- Якість і забезпеченість житлом;
- Умови праці та відпочинку;
- Стан оточуючого середовища
- Освітній та культурний рівень населення;
- Здоров'я і тривалість життя [1,с.213] .

Треба зазначити, що рівень життя здебільшого різний навіть при одному і тому ж способі життя, він залежить не тільки від економічного розвитку суспільства, але і від ступеня потреб людини, які визначають ту кількість та якість матеріальних благ, що використовуються нею.

Людина – істота не лише біологічна, але й соціальна. Процес її соціалізації (засвоєння соціальних ролей і культурних норм) розпочинається ще в дитинстві, де приблизно на 70% формується людська особистість, і продовжується все її свідоме життя. Індивід – початкова точка цього тривалого процесу, зріла особистість – завершальна, кінцева. Соціалізація – не лише процес здобуття незалежності, але і формування особистості; це кумулятивний процес, в ході якого накопичуються соціальні навички. Вона має 2 сторони – індивідуальну і суспільну [1, с.118-151].

Будучи істотою біологічною, людина відчуває потребу в їжі, одязі, сні тощо. В той же час як соціальній істоті, їй властиві потреби, зумовлені реаліями ринкової економіки, яка за умов конкуренції виробництва визначає кваліфікаційний рівень робітників і ступінь розвитку їхніх творчих здібностей.

Таким чином, сучасне виробництво визначає якість життя населення, надаючи йому, так би мовити, економічного смислу. Ринкова економіка сприяє максимальному досягненню духовного, інтелектуального і, зрештою, фізичного потенціалу держави. При цьому варто мати на увазі, що потреби є реальні і нормативні, перші з них – це запити конкретних людей (або груп) з розрахунків. Рівень життя в основному характеризує кількісну міру добробуту людей, а його мінімальні межі визначають реалізовані і нормативні потреби. Система певних показників дає змогу оцінити рівень задоволення потреб різних видів.

Усвідомлюючи свою приналежність до суспільства, людина не може забути про свої особистісні потреби, які стосуються предметів домашнього вжитку, побутових послуг, освіти, інформації. Ці потреби є двох видів (класифікація запропонована із врахуванням можливостей забезпечення): насичувані та важко насичувані. Перші – їжа, одяг, житло, другі – інформація, освіта, гроші.

Диференціація у суспільстві відбувається не лише на основі грошових доходів населення – тієї суми грошей, які одержує і акумулює населення і що є основою реальних доходів населення [2,с.65]. Принцип ієрархії приводить потреби в рух. Відповідно, якщо нижчі потреби властиві всім, то вищі лише підкреслюють існуючу стратифікацію в суспільстві. Потреби рухають людиною, людина формує їхній зміст і сприяє розвитку ринкової економіки, будучи її стимулом і метою.

Таким чином, людина опиняється в центрі складної системи нових зв'язків і процесів. З-поміж них і таке явище, властиве ринковій економіці, яке дістало назву “доганяюча бідність”. Його суть полягає в тому, що особа, яка намагається жити так, як представники вищих верств населення, виходить за межі стандартів свого класу і формує систему потреб, які реально задовільнити досить важко, а це породжує девіантну поведінку (таку, яка не відповідає загальноприйнятим нормам). Інколи бажання “жити краще” призводить до делінквентних (протиправних) дій. Так, розповсюдженим є

здійснюваний бідними шлях накопичення капіталу, пов'язаний з нелегальним бізнесом.

Зміни в системі індивідуальних потреб зумовлені і престижем – важливим показником стратифікації. Тут, безперечно будуть цікавими результати опитування, проведені Національним центром вивчення суспільної думки США. Порівняння статистичних даних за 1949 р., 1964 р., 1972 р., 1982 р. демонструє певну стабільність суспільної думки відносно престижності певних професій. Оцінювання здійснювалось за 100-бальною шкалою (див. табл. 1).

Таблиця 1

Шкала професійного престижу (США)

Вид занять	К-ть балів	Вид занять	К-ть балів
Фізик (вчений)	82	Офіцер поліції	48
Професор коледжу	78	Машиністка	41
Суддя	76	Водопровідник	41
Адвокат	76	Фермер	41
Лікар	74	Ювелір	37
Дантист	74	Механік	35
Банкір	72	Водій вантажівки	32
Міністр	69	Таксист	20
Вчитель школи	63	Робітник на фермі	18
Спеціаліст по комп'ютерах	51	Служниця	18
Брокер	51	Сантехнік	17
Репортер	51	Двірник	17
Менеджер	50	Чистильник	9

Тож кого найбільше поважають американці? На основі вивчення таблиці можемо стверджувати: вчених, викладачів, льотчиків, лікарів і дантистів. Міністр (за даними 1982 р.) не увійшов навіть у першу десятку.

Престижність визначається не доходами чи владою: професор заробляє менше, ніж офіцер поліції, та і влади у нього набагато менше! Найбільше балів набирають люди інтелектуальної праці, які готувалися до своєї діяльності не кілька років, а, як згадуваний вже професор, – кілька десятків. Що ж до України, то доводиться зазначити, що найбільшою популярністю тут користуються професії, пов'язані з великими доходами – бізнесмени, власники фірм. Спостерігається падіння таких досить популярних раніше професій вчителя лікаря, інженера.

Створюючи сім'ю, людина не просто механічно змінює свій матримоніальний стан, а вступає у нові стосунки – сімейні. Вони за своєю суттю та структурою подібні до особистісних, проте відрізняються від останніх тим, що охоплюють більшу частину людей, бо сім'я або подружня пара, або один з них, що живе разом чи окремо, – це група людей, які проживають на одній житловій площі, ведуть спільне господарство і знаходяться в родинних стосунках, шлюбі або опікунстві.

Оскільки в даному випадку утворюється нова група, то, відповідно, потреби такого типу передбачають не лише збільшення обсягу в плані матеріальному, але і вищу якість. Наявність партнера, збільшення членів сім'ї змушує все це враховувати при працевлаштуванні, виборі житла, проявляється у необхідності забезпечення додатковими побутовими засобами, хоч у той же час зрозуміло, що деякими із цих засобів можуть користуватися кілька осіб, а не одна. Це також суттєво впливає на формування потреб.

Існування соціальних груп – також реальність, яку необхідно враховувати. Цілком зрозуміло, що неоднаковими будуть потреби представників класу багатих, представників середнього прошарку, бідних та “андеркласу” – частини бідняків, які “випали” із соціальної структури і змушені існувати поза рамками загальноприйнятого способу життя.

Багаті становлять незначну частину суспільства, володіючи величезними ліквідними цінностями (такими, які можна продати) – заводами,

яхтами, замками, акціями тощо. Завдяки цьому вони здатні задовільнити практично всі свої потреби, і саме цим вони відрізняються від бідних. Ті не можуть навіть і мріяти про таке, оскільки не володіють достатньою кількістю матеріальних благ, хоч формально мають такі ж самі права і привілеї. Цей клас є джерелом соціальних конфліктів, оскільки в його надрах – особистості, які здатні дестабілізувати суспільство.

Середній клас займає специфічне місце в суспільстві – він не лише своєрідний буфер між багатими і бідними, а виступає в ролі стабілізатора суспільного життя. Це активний споживач, причому, у великих обсягах, і саме у цьому полягає його цінність та необхідність для суспільства, яке розвивається. У розвинених країнах середній клас становить від 60% до 80%.

Суспільні потреби включають потреби всіх соціальних груп, представників нації (чи націй) в освіті, культурі, праці, відпочинку, а також передбачають існування гарантій в плані безпеки, правового захисту, охороні материнства і дитинства, соціального захисту пенсіонерів та інвалідів, збереженні та підтримці народної культури тощо. У той же час частина членів суспільства (окремі соціальні групи відповідно до віку, стану здоров'я) є учасниками ринкових відносин і як учасники ринкових відносин також формують потреби двох типів: особистісні, індивідуальні (як члени суспільства) та потреби суспільства з ринковою економікою.

Суспільство, яке вступило у сферу ринкових відносин, також опинилося перед необхідністю забезпечити нові потреби, якими є внутрішня стабільність та самозбереження. Ріст продуктивності праці за рахунок пришвидшеної витрати ресурсів веде до маргіналізації все більшої кількості фізично здорових осіб. Їхній рівень життя знижується, вони належать до соціально незахищеного прошарку суспільства, їхнє число постійно зростає за рахунок “припливу” нових осіб, що закінчили навчальні заклади і не можуть продовжувати далі навчатися або не здатні відшукати роботу.

Якщо суспільство не спроможне забезпечити їхні потреби, то виникає загроза з боку таких елементів, бо вони є схильними до деструктивних дій і

створюють неформальні об'єднання. Зубожіння значної частини населення призводить до падіння рівня життя, штучного зменшення реальних потреб і, зрештою, гальмує розвиток виробництва й негативно впливає на внутрішній ринок.

Забезпечити належний рівень життя членів суспільства мають соціальні гарантії, які є базовою категорією для соціального захисту і соціального забезпечення, об'єднуючи їх в єдину систему. Соціальні гарантії – не що інше, як суспільна необхідність, доцільні засоби розвитку суспільства. Соціальне забезпечення – це механізм реалізації гарантій (воно включає в себе 3 складові: всезагальне соціальне забезпечення (пенсіонери, інваліди тощо); соціальне забезпечення зайнятого населення; соціальна допомога); соціальний захист – це сукупність соціальних гарантій з механізмом їх реалізації.

Метою соціального захисту є охорона людини від усього, що загрожує їй протягом життя – жебрацтво, безробіття, виробничий травматизм, незабезпечена старість. Проте доводиться констатувати, що на даний час система не спрацьовує, бо цьому перешкоджають економічні проблеми, централізований розподіл засобів допомоги тим, хто її потребує. Ці негативні моменти повинна усунути оновлена система соціального захисту, що є ефективною для часів ринкової економіки. Вона вирішуватиме два завдання: компенсаторну і профілактичну. Вказані завдання тісно пов'язані між собою, бо, наприклад, якщо зробити ставку на профілактичні засоби, то буде зменшуватись сума засобів, виділених на соціальний захист населення. Це є аргумент на користь розробки такої системи соціального страхування, яка, будучи обов'язковою для всіх соціальних партнерів, має забезпечити ефективне страхування від усяких ризикованих випадків і підтримувати достойний життєвий рівень населення.

Система повинна передбачити диференційований підхід до різних прошарків суспільства, зокрема, до працездатних осіб з метою створення

умов, за яких вони, будучи економічно самостійними та ініціативними, завдяки своїй праці могли б добитися зростання власного добробуту.

Пенсіонери, інваліди та інші непрацездатні і соціально незахищені верстви населення могли б розраховувати на підтримку й допомогу. Підвищенню рівня життя сприятиме також інтеграція в єдину систему гарантій на всіх рівнях – від загальнодержавного до рівня трудового колективу, де мають бути обумовлені права, обов'язки та джерела ресурсів. На підвищення рівня життя впливатиме й збільшення особистих доходів громадян, оскільки тоді прослідковується тенденція до зростання потреб, котрі можуть задовільнятися. Також необхідно забезпечити надійність бази ресурсів соціального захисту населення, а це можна досягнути за рахунок відмови від залишкового принципу фінансування соціальних питань і переходу до планування, управління та розподілу, до вироблення і забезпечення певних соціальних нормативів (прожитковий мінімум, мінімальні розміри зарплати тощо).

Розробляючи систему захисту й підтримки населення, необхідно враховувати розвиток соціально-економічних процесів в умовах ринкової економіки, а також здійснювати профілактичні заходи з метою попередження будь-яких соціально негативних явищ соціальної напруженості. Система соціального захисту, базуючись на розширенні економічної самостійності працездатної частки населення, передбачає створення стимулів для ділової активності і мотивації праці та забезпечення соціальних гарантій для непрацездатних верств населення, підтримуючи достойний життєвий рівень населення.

Література:

1. Кравченко А.И. Социология: Словарь. –М., 1990.
2. Краткий экономический словарь // Под. Ред. Ю.А.Белика.– М.,1989.
3. Lafontaine O. El socialismo y los nuevos movimientos sociales // El socialismo del futuro. – 1990. –№1. – S.40.